

LUND UNIVERSITY

En "manlig" drottning med "kvinnligt behag": gränsöverskridande perspektiv på genus

Jarlert, Anders

Published in:
Kyrkohistorisk årsskrift

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jarlert, A. (2010). En "manlig" drottning med "kvinnligt behag": gränsöverskridande perspektiv på genus. *Kyrkohistorisk årsskrift, 2010*, 67-77.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

ANDERS JARLERT

En »manlig» drottning med »kvinnligt behag»: gränsöverskridande perspektiv på genus

»Mången [har] sagt, att hon är kungahusets manligaste karl». Denna beskrivning av drottning Victoria av Sverige (1862–1930), nedskrivnen 1912 av överhovpredikanten, biskop Gottfrid Billing (1841–1925) och tryckt i hans levnadsminnen 1975, har ofta citerats som biskopens eget och fullständiga omdöme om drottningen. Vad som därmed *inte* menas, framgår av att han samtidigt skriver att »ingen kan öfverträffa henne i kvinligt behag». Manligheten utesluter alltså inte kvinnlighet. Den har inte primärt med biologiskt kön, inte med sexualitet att göra. Som Claes Ekenstam framhållit är kvinnlighet och omanlighet inte identiska begrepp.² Engelskan ger här bättre precision: drottningen var »manly», och samtidigt »feminine». Motsatsen till kvinnlig är här inte manlig, utan maskulin. Motsatsen till manlig är inte kvinnlig, utan omanlig, barnslig eller djurisk.

Billings återgivande av vad »mången» sagt om drottningen har misshandlats i åtskilliga biografier.³ Per-Anders Hellqvist påstår att Billing »utnämnde» drottningen till detta »under världskrigets år», och Herman Lindqvist skriver att det »lär vara» omedelbart före Gustaf V:s tal till bondetåget »som biskop Billing myntade uttrycket». Först tillskrivs alltså yttrandet felaktigt Billing själv och sedan skjuts det framåt i tiden för att tydligen passa som beskrivning av drottningens politiska aktivism, trots att Billing återgett det som yttrat av andra redan 1912.

»Manlig» och »kvinnlig» har också en vidare kontext hos Billing. Han använder dem även om

Svenska Akademiens sekreterare, Carl David af Wirsén (1842–1912), som i sin »ständiga vrånghet» mot Selma Lagerlöf (1858–1940) eggades till att »visa sin manliga självständighetskänsla att ej vika, om än aldrig så många blefvo hans motståndare [—]. Så mycket märkligare var denna manliga fasthet, som han annars var kvinligt känslig för vänlighet eller motsatsen härtill.»⁴ Fasthet beskrivs här som en manlig, känslighet som en kvinnlig egenskap. Det kastar mera ljus över Billings karakteristik av Victoria. Hon hade inte blott kvinnligt behag, hon var också en känslig person, samtidigt som hon i sin fasthet beskrivits som »kungahusets manligaste karl».

Von Platen menar felaktigt beträffande vad Billing »brukade säga», att motsatsen till manlighet är kompromissande.⁵ Men Billing var ju själv som politiker i hög grad en kompromissernas man. Ivar Anderson kallar honom »den rörlige, praktiske och uppslagsrike [—] kompromissernas mästare, skicklig debattör och outtröttlig när det gällde att finna utvägar och lösningar i besvärliga situationer».⁶ Hur detta gick ihop med drottning Victorias kompromisslösa inställning är en intressant fråga, som egendomligt nog aldrig tycks ha ställts i den biografiska litteraturen. Inte heller har man reflekterat över vad det betydde för relationen till drottningen att Billing inte alls stod på den yttersta högerkanten. Tvärtom misstänktes han av »kammarens ultras» för liberala sympatier.⁷ Och han var bestämd motståndare till att Victorias favorit

Ernst Trygger utsågs till högerens partiordförande.⁸ Samtidigt var drottningens och biskopens synpunkter ibland identiska: när Victoria 1911 skrev till Arvid Lindman att »inte släppa tömmarna innan man med säkerhet vet hur riksdagsarbetet kommer att gestalta sig», kommenterar Ivar Anderson: »Det är Billings tankegång!».⁹

En möjlig lösning på kompromissproblemet ligger i biskopens och drottningens gemensamma förståelse av de sociala frågorna. Birgitta Odén har betonat att Billing i de socialpolitiska konflikterna under sina riksdagsår sökte »en kompromiss som skall tillgodose de svagas och de drabbades intressen utan att störa samhällssystemets lugn – en socialkonservatism av Bismarcks märke men starkare förankrad just i undergruppernas behov och problem, mindre i rädsla för revolt».¹⁰ En sådan inriktning kunde Victoria känna igen från sina föräldrar. För den sortens ideologiskt (och religiöst) motiverade kompromisser var hon inte främmande. Storhertiginnan Luises 66 sidor långa pedagogiska program för flickors fostran från 1875 har beskrivits som på en gång konservativt och framstegsvänligt, men alls inte återhållande.¹¹ Och storhertigen kombinerade strängt konservativa monarkiska principer med en liberal syn på nationalstaten.¹² Billing kompromissade inte heller med sin principiella övertygelse. Snarare var det i det stora området mellan de principiella och de praktiska frågorna, som den praktiska klokheten hos honom med tiden fick allt större genomslag. Kompromisserna tillhörde »arbetets teknik».¹³

Liknande beskrivningar av kvinnligt och manligt är vanliga i de bildade klassernas korrespondens från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. En blandning av kvinnliga och manliga egenskaper hos samma individ uppskattades ofta, som när författarinnan Ann Charlotte Leffler (1849–1892) i ett brev 1887 skrev att Axel Munthe hörde »till denna slags män, som med manlig självständighet förena en kvinnas mjukhet o. finhet, en mycket sällsynt variant av speciet *man*, hvaraf jag förut endast känt ett par eks.»¹⁴ Det bekräftar John Tosh's iakttagelser, när han betonar skillnaden mellan manlighet och maskulinitet: »Certainly, if we take nineteenth-century discourses of manliness at face value there is no scope for exploring the meanings given to sexual identity and sexual desire which are fundamental to masculinity.» Tosh observerar också att den distinktion som

sysselsatte dem, »was that between men and boys: worries about immaturity counted, for much more than the fear of effeminacy, at least until the 1880s.»¹⁵ Före Tosh hävdade Norman Vance att manlighet var motsatsen till barnslighet och ibland till djuriskhet, inte så motsatt kvinnlighet som femininitet.¹⁶ I sina uppbyggliga skrifter hade Charles Kingsley beskrivit »wickedness» som »unmanliness, in being unlike a man, in becoming like an evil spirit or a beast. Holiness consists in becoming a true man, in becoming more and more like the likeness of Jesus Christ.»¹⁷ Den retoriskt positiva kombinationen av kvinnliga och manliga egenskaper hos såväl kvinnor som män utgör också en viktig horisont för att förstå den självärdsmissiga och politiska relationen mellan drottning Victoria och biskop Billing, uttryckt i så kallade blandade brev – en genre som ofta förbehållits män, men som visat sig vara beroende av social position i den offentliga sfären.¹⁸

EN GENUSFÖRÄNDRING I DET RELIGIÖSA SPRÅKET

Individens spiritualitet formas inte enbart av personligt andliga erfarenheter, utan också av olika faktorer som klass, etnicitet, religiös tradition och genus. Bättre än att försöka bestämma vilken av dessa faktorer som varit avgörande, är att förstå hur viktig deras gränsoverskridande funktion är. Det innebär till exempel, att fastän etnicitet i förstone tycks vara den faktor som är minst relevant när det gäller Victorias spiritualitet, visar det sig vid en närmare analys att hennes tyska ursprung är av stor betydelse. Hon var dotter till storhertig Friedrich I av Baden (1826–1907) och prinsessan Luise av Preussen (1838–1923), dotter till den tyske kejsaren Wilhelm I. I litteraturen binds tyskheten samman med den religiösa traditionen. Historikern Heinrich von Treitschke betraktade Luther och den tyska reformationen som manlig, medan katolicismen, Frankrike och det »galanta» 1700-talet beskrevs som »weibisch», omanlig. Manlighet var en viktig identitetsmarkör i tysk protestantism och anti-katolicism.¹⁹ Liknande uppfattningar formulerades av den engelske prästen och författaren Charles Kingsley (1819–1875), som betraktade den romerska katolicismen som en feminiserande kristendomsform, farlig för både kvinnor och män.²⁰ Den brittiska historikern Francis Knight

har betonat att katolicismen, såväl i sin romerska som i sin anglikanska form, bedömdes som särskilt försåtlig i att uppmuntra män att tillägna sig effeminerade, omanliga hållningar.²¹

I det kristna språket blir såväl manliga som kvinnliga dygder omkodade till kristna dygder, öppna för både kvinnor och män, och önskvärda hos båda könen. Det innebär att ingen är »manlig» av födsel, men både män och kvinnor kan ta emot och växa i en manlig, kristen tro. Som John Tosh beskriver det, »the subsuming of manliness in the Christian virtues clearly had androgynous implications».²² Norman Vance pekar ut Paulus som skapare av denna tradition av »moralisk manlighet», eftersom »athletic and military imagery enliven his account of the Christian life»,²³ men detta apostoliska bildspråk är inte heller ovanligt i äldre klassiska texter. I äldre luthersk tradition dominerar det bibliska uttryckssättet det uppbyggliga språket. Män kan mycket väl vara »döttrar». Det framgår till exempel av Johann Arndts Skattkammare, som i betraktelsen för den 9 oktober över Psalt. 45:11, »Hör, dotter!», självklart tillämpar detta ord på den nya människan, oavsett biologiskt kön. Den nya människan som andlig nyskapelse saknar inte genusbestämningar, men väl genusbegränsningar. Män kan alltså vara döttrar, och kvinnor manliga. I Philipp Friedrich Hillers (1699–1769) sånger (fogade till M.F. Roos betraktelser) rinner tårarna även på männen, »aus zartem Triebe auch in Bruderliebe, wie Maria that».²⁴ Denna »cross-gendering» i det religiösa språkbruket, där både fromma kvinnor och män betraktas som förebilder för såväl män som kvinnor förekommer frekvent i äldre kristen litteratur. Sedan hander något. Inte plötsligt och aldrig helt, men en förändring inträffar. Den kan beskrivas som en långsam process under andra hälften av det »långa» 1800-talet, parallellt med ett fortsatt bruk av den gamla retoriken i traditionellt kristna sammanhang.

Förutsättningen för denna förändring var övergången från att betrakta den mänskliga kroppen som enkönad till en tvåkönsmodell, som Thomas Laqueur hävdar.²⁵ Laqueurs perspektiv har kritiserats, men, som John Tosh skriver, »there is little dispute that early nineteenth-century medicine emphasised the biological differences between men and women to a greater extent than ever before. With this came an exaggeration of secondary differences, particularly as regards sexual character. Manly independence

was dramatised by feminine dependence, manly action by feminine passivity, and so on. Both body and mind were now sexed.» Tosh citerar en samtidig pedagogisk reformist som sorgset lagt märke till att »whatever is manly must be unwomanly, and vice versa».²⁶ Såväl historiker som teologer har bortsett från det uppenbara faktum att denna sexualisering av genus också fick stort inflytande på det religiösa språkbruket.

När manligheten maskuliniserades, blev den semantiska följden att endast en man kunde vara en manlig eller broderlig kristen, och när på samma sätt kvinnliga egenskaper feminiserades, kunde endast en kvinna vara en kvinnlig eller moderlig kristen. När kristna föreställningar om manliga dygder förenades med samtida, dominerande maskulinitetsideal, förblev de inte bara manliga, utan maskuliniserades på ett nytt sätt.²⁷ Den avgörande punkten är att tidigare »kvinnliga» dygder fick nya beteckningar, och kunde då, men först då, accepteras och tolkas som »manliga». I sin reaktion mot »feminisering» återvände kyrkoledarna inte till den gamla, genusöverskridande läsningen av kristna texter, utan började läsa på ett nytt sätt, där samma dygder visserligen kunde knytas till båda könen, men nu etiketterades som olika dygder för kvinnor och män. Denna förändring hade ofta starka övertoner av klass, eller som Frances Knight uttrycker det, »The Victorian ideal of femininity had little relevance to a female coal miner or a female docker».²⁸ Motsvarande kan sägas utifrån Erik Sidenvalls undersökning om manliga svenska missionärer med arbetarklassbakgrund.²⁹

Frances Knights betoning av den konfessionella tillhörighetens betydelse för genus i kristna kyrkor behöver kompletteras med den betydelse inställningen till traditionen har inom kyrkorna, antingen den är konservativ eller modern. När Knight skriver att »a female Quaker was likely to find it easier to communicate something of the essence of her religious life to a male Quaker than to a female Catholic, and vice versa»,³⁰ kan vi lägga till att för en kvinnlig traditionalist av vilken konfession som helst var det lättare att förmedla sina tankar till en manlig traditionalist inom denna konfession än till en kvinnlig modernist. Det motsäger inte det uppenbara faktum att det fanns bestämda mönster för både kvinnors och mäns andliga erfarenheter,³¹ men bekräftar att dessa mönster formades av det religiösa språket.

EN MANLIG MOR OCH EN MANLIG TRO

Drottning Victorias (1862–1930) föräldrar avvek delvis från den borgerliga genuskonventionen. Medan storhertiginnan Luise var en krävande och auktoritativ furstinna gentemot sina undersåtar, sin make och sina barn, kan storhertig Friedrich i alla dessa relationer bäst beskrivas som en »vårdande far».³² Som tysk furste hade han ovanligt liberala uppfattningar, samtidigt som hans ställning bland furstarna har beskrivits som unik, eftersom alla såg upp till honom.³³ Han var en auktoritativ och imponerande gestalt, och ett viktigt inslag i hans självförståelse som regent tycks ha varit hans försök att vara en far för sitt folk. Hans dotter beskrev honom som en man som gav sitt liv och sina krafter för andra, med ovanlig osjälviskhet och ödmjukhet,³⁴ och hans dottersonson Lennart Bernadotte kände igen något av jultomtens godmodiga utseende.³⁵ Storhertiginnan beskrevs som »alldeles outtröttlig» och »hennes energi var outtömlig. Hon gav också intrycket av att vara en mycket stor pliktmänniska, som säkerligen aldrig dagtingade med sitt samvete eller med sin uppfattning».³⁶

Storhertiginnan gav ut flera uppbyggelseböcker, av vilka den mest bekanta, *Ich weiß, daß mein Erlöser lebt! Glaubensworte für Tage der Prüfung* kom i femton tyska upplagor mellan 1900 och 1936, liksom i tre svenska, två franska och en rätoromansk upplaga.³⁷ Den svenska upplagan tillägnades kronprinsessan Victoria. Boken innehåller valda bibelcitater och utdrag från Augustinus, Thomas à Kempis, Emil Frommel, Gerok, Macduff, Monod, Perreyve, Sous La Croix, och Vinet.³⁸ Den avslutas med storhertiginnans egna tankar om vägen från döden till livet i form av tjugofem korta betraktelser över »Kristnes sorg och tröst vid anhörigas grafvar», inte avlägset från den kult av de döda, som färgat hennes minne: hennes sovrum var fyllt av bilder av hennes döda släktingar, och hon vårdade särskilda kapell och rum till minne av sin döde make och son.³⁹ Hennes betraktelser präglas av en tydlig kristen bekännelse till Fadern och till Sonen som korsfäst och uppstånden, och hennes kvardröjande vid de dödas gravar balanseras av en tro på det eviga livet i Kristus.

Särskilt intressant är att *Ich weiß, daß mein Erlöser lebt!* innehåller åtskilliga citat av Charles Kingsley, som brukar betecknas som bredkyrklig och socialt kristen. Viktigt i sammanhanget är hans betoning av mellantillståndet som uttryck för sann,

katolsk lära.⁴⁰ I sitt bibliotek hade Victoria exemplar av Kingsleys *Daily Thoughts* och *Out of the Deep*, en bok, som hon fått av sin nära väninna hertiginnan Thérèse d'Otrante den 24 februari 1888, när hennes 22-åriga lillebror just hastigt avlidit. Året 1888 blev för Victoria ett »tårarnas år», då även hennes älskade morfar kejsar Wilhelm I och hennes morbror kejsar Friedrich avled, och hon förutom sin egen börda fick bära sina föräldrars sorg. I Kingsleys bok förvarade hon ett kuvert med en hårlock från sin sjuke son, prins Erik (1889–1918),⁴¹ ett tecken på vilket värde hon satte på denna bok, som 1887 kom på svenska som *Ut ur djupen. Ord till de bedrövade*. Prins Eriks födelse blev avgörande för Victorias fortsatta andliga och fysiska liv. Under graviditeten tog hon på läkares inrådan morfin, och barnet föddes som epileptiker och förmodligen även med viss utvecklingsstörning. Denna traumatiska situation grundlade Victorias status som fysiskt och psykiskt skör.⁴² Om, som det förefaller, det var vid denna tidpunkt hon läste Kingsleys *Out of the Deep*, som hon fått ett år före prinsens födelse, måste det ha betytt mycket för hennes framtida andliga utveckling. Hennes exemplar av boken är väl använt, med märken på sex ställen: en torkad blomma, fyra papperslappar, och Edward Henry Bickersteths psalm »Peace, perfect peace, in this dark world of sin?».

Kingsley brukar associeras med »muscular Christianity». Emellertid har nutida forskning visat att han också var »intensely emotional», han beskrivs till och med som »kvinnlig» i detta avseende. Hans muskulära kristendom är då inte så mycket motsatsen till kvinnlig som till asketisk fromhet.⁴³ Kingsley avvisade också själv den muskulära etiketten.⁴⁴ Hans *Out of the Deep* lyfter fram den personliga resignationens betydelse och refererar till den tyske mystikern Jakob Böhme (1575–1624). Ibland markerar Kingsley sitt instämmande med viss distans, som när han säger: »And 'till thou art emptied of thyself, God cannot fill thee,' though it be a law of the old Mystics, is true and practical common sense.»⁴⁵ Kingsley skrev också förordet till 1858 års engelska upplaga av den tyske mystikern Johannes Taulers biografi och predikningar.⁴⁶

Vidare aktualiserar Kingsleys plats i vår kontext frågan om inte hans »muscular Christianity» har överbetonats i böcker om maskulinitet som inte uppmärksammat hans uppbyggelseböcker. Han

skrev inte endast romaner, han var också en berömd predikant, hovpredikant hos drottning Victoria av England. Problemet spetsas till vid läsningen av *Out of the Deep*, eftersom vi inte säkert kan veta hur läsande kvinnor som Victoria av Sverige uppfattade honom. Hans kristendom är i denna bok inte muskulär, utan snarare en »manlig» tro i ordets paulinska mening, och boken kunde därför läsas likaväl av kvinnor som av män. Hans betoning av en »manlig» tro var uppenbarligen väsentlig för Victorias spiritualitet. Att en kvinna kunde ha en »manlig» tro var självklart i den andliga miljö i vilken hon var uppfostrad, och fungerade som en personlig modell för hennes utveckling, senare förstärkt genom läsning av Kingsley och andra.

Kingsleys uppfattningar, ofta beskrivna som liberala eller bredkyrkliga, tycks ha varit förvånande överensstämmande med gammalluthersk lära, till exempel i kritiken mot alla försök att dela upp världen i en helig och en profan sfär, eller som Kingsley uttryckte det: »May God keep you from the same snare, of fancying, as all ‘Orders’, Societies and Sects do, that they invent a better system of society than the old one, wherein God created man in His own image, viz., of father and son, husband and wife, brother and sister, master and servant, king and subject.»⁴⁷

I yngre år hade Kingsley haft svårigheter med den athanasianska trosbekännelsen,⁴⁸ men senare blev han dess ihärdige försvarare, inte minst därför att den inkluderade tron på ett mellantillstånd.⁴⁹ Han angrep den tyske teologen David Friedrich Strauß och hans rationalistiska Jesusbiografi med en kombination av kristen socialism och konservativ teologi: »Christ reigns, as Luther used to say, Christ reigns – and therefore I will not fear, ... Who will answer Strauss? Who will denounce Strauss as a vile aristocrat, robbing the poor man of his Saviour – of the ground of all democracy, all freedom, all association – of the Charter itself.»⁵⁰ Innehållet i *Out of the Deep* kan inte kallas »liberalt» i någon avancerad teologisk mening. Samtidigt som Kingsley tycks begränsa de eviga straffen till människornas tankar, ord och gärningar,⁵¹ som inte omfattar individerna som sådana, skriver han ortodoxt om Kristus: »He is a man still, though He is very God of very God, He rose from the dead as a man.»⁵² Kingsleys beskrivning av Gud kan inte kallas muskulär, utan snarare traditionell, när han skriver att Gud »can be more strong than

man, more tender than woman likewise; and when the strong arm of man supports thee no longer, yet under thee are the Everlasting Arms.»⁵³ Därför är det inte förvånande att utdrag ur Kingsleys predikningar och romaner gavs ut i en tysk serie om evighetsfrågor i ljuset av stora tänkare, eller att åtminstone fem av hans uppbyggelseböcker översattes till tyska, och att hans förbindelser med Tyskland undersöktes på akademisk nivå.⁵⁴

I *Out of the deep* betonar Kingsley kraftigt vikten av »resignation», i den svenska upplagan inte helt träffande översatt som »undergifvenhet». I första kapitlet handlar det om behovet av att skilja mellan falsk och sann, helig resignation, som är början till upptäckten att kontinuerlig resignation är »the secret of continual strength», eller, som Boehme tolkar det, »the path of daily living». Denna resignation utesluter inte alls aktivitet, och strax säger Kingsley också att den förverkligas »simply by not struggling, doing my work vigorously where God had put me, and believing firmly that His promises had a real, not a mere metaphorical meaning». Psaltarpsalmerna »are as practically true for us as they were for the Jews of old.»⁵⁵ Resignation i psaltarpsalmernas anda präglar hela boken. Den utgör ett lika viktigt koncept i ett skönlitterärt verk sådant som *Madam How and Lady Why* (1889), där sann resignation i det första kapitlet skiljs från det »dumma» talesättet: »What can't be cured Must be endured», där människan betar sig »like a donkey when he turns his tail to a hail-storm», vilket inte är någon resignation alls: »but the true resignation, the resignation which is fit for grown people and children alike, the resignation which is the beginning and the end of all wisdom and all religion, is to believe that Lady Why knows best, because she herself is perfectly good; and that as she is mistress over Madam How, so she has a Master over her, whose name – I say again – I leave you to guess.»⁵⁶

RICHARD WAGNER OCH MANLIG KVINNLIGHET

Musiken spelade en viktig roll i Victorias liv. Hon tog musiklektioner av Felix Mottl, en av sin tids ledande dirigenter och en tid närmast musikchef vid festspele-
n i Bayreuth. Vid ett tillfälle vände hon troligen blad åt Franz Liszt.⁵⁷ Hon var en passionerad wagnerian som lärde sig klaverutdragen till Wagners operor, och

spelade dem väl och ofta. De starka, passionerade, äventyrslystna och återlösande kvinnogestalterna i Wagners operor och musikdramer – Senta, Elisabeth, Isolde, Brünnhilde – är på en gång »manliga» i sitt mod och sin vrede, och »kvinnliga» i sin offrande kärlek och omsorg. Genom musiken kunde Victoria uppleva känslor och äventyr hon annars var utestängd från genom sin ställning och sin starka plikt-känsla. Det är inte svårt att föreställa sig att Wagners operor, som hon var särskilt fäst vid, erbjöd andra perspektiv på mänskliga känslor än den strikta kallelsetik som hon följde i sitt dagliga liv. En sådan kombination var inte ovanlig under det sena 1800-talet, men hos Victoria fungerade den förmodligen som en mental livlina när hon kände sig pressad av yttre och inre krav. I Wagners värld var prinsessor och drottningar först och främst människor, som kunde sätta sina kungliga plikter åt sidan för att ägna sig åt andra plikter som kärlek, passion och offer. Här kunde hon glömma sin kontroll och sina krav. Bron mellan de båda världarna var mystiken, den religiösa och den filosofiska. Frågan är dock om det i längden var Wagners starka kvinnor, som hon mest identifierade sig med. Det var snarare den lidande gralkungen Amfortas i *Parsifal*, han som plågas av ett sår som inte vill läkas, som tolkade hennes egen livskonstruktion som kroniskt sjuk med döden som ende befriare, men samtidigt med en förvånansvärd inre kraft mitt i den yttre kraftlösheten, och med möjlighet till identifikation med den lidande Kristus.

KAN EN RESIGNERAD FÖRSYNSTRO KALLAS EN »MANLIG» TRO?

Var Victoria »manlig» även på det personligt religiösa området? Hade den »kvinnliga» drottningen en »manlig» tro? Drottningens brev till Billing innehåller många uttryck för hennes tro på Guds försyn och nödvändigheten av att böja sig för Guds vilja. Nationer, folk och individer är alla föremål för Guds handlande, men också för hans försyn. Gud verkar inte allt som sker, men hans syften finns bakom allt, och individen måste acceptera detta, i vetskapen om att han eller hon är föremål för Guds fostran, nåd och barmhärtighet. Som Kingsley uttrycker det: »If I did not believe in a special Providence, in a perpetual education of men by evil as well as good, by small things as well as great – if I did not believe that – I could

believe nothing.»⁵⁸ Man har tidigare inte förstätt att Victorias spiritualitet byggde på Psaltaren. Psaltarpсалmerna betydde mycket för henne, dels enskilda psalmer som nr 90 och 91,⁵⁹ dels som en generell grund för hennes spiritualitet. Hennes läsning av Kingsleys *Out of the deep*, med dess betoning av psaltarpсалmer och resignation, förstärkte troligen detta. Efter den tyska revolutionen 1918 skrev hon: »ske Guds vilja, men den är svår att förstå! och dock är jag förvissad om, att Han icke tillåtit allt detta hemska, oförståeliga, utan att det ligger en kärlekstanke bakom, och Han har nog en vishetens plan, som vi icke begripa, men som han en dag skall uppenbara, och den dagen skola vi *förstå* hvad Han menade, bara vi kunna bida och tro.»⁶⁰

Efter sin mors död skrev Victora om hur »ett så oändligt hårt slag» drabbat henne. Samtidigt var hon tacksam mot Gud för att »Han i Sin nåd tog henne, som vi nu begråta, till Sig så stilla och fridfullt, utan kamp och smärta – lifvet var fullbordadt och hon fick gå hem till Fadershertat, dit hennes längtan var!»⁶¹ Under de sista åren av Billings liv blev deras roller ombytta, och det blev Victorias uppgift att trösta honom: »Ack, att man ej kan lägga en lenande hand på detta arma oroliga hjerta och bjuda det vara vid godt mod! men *En* kan göra det, och jag beder Honom hjelpa, så det blir ro och frid igen. Han är ju så vida större än vårt arma hjerta och mäktig att hjelpa och trösta.»⁶²

I min kommenterade utgåva av brevväxlingen mellan drottningen och biskop Billing har jag observerat hur hennes retoriska mask vid tre tillfällen rämna, så att läsaren tycker sig se längre in i hennes person. Första gången är när hon den 19 augusti 1904 skriver: »Det rysk-japanska kriget är mera ohyggligt än ord kunna uttrycka. Detta slagande af tusentals människor är för hemskt; och hvarföre?»⁶³ Den andra gången breven talar direct ur ett mänskligt djup är den 14 maj 1920 efter kronprinsessan Margaretas död: »Guds vägar äro verkligligen outransakliga och man kan bara hålla aldeles stilla och icke släppa Hans hand och tro äfven om man ingenting förstår och fattar. Gud hjelpe den arme kronprinsen med sina moderlösa barn!»⁶⁴ Tredje gången sker det när hennes mor dog, och hon den 16 maj 1923 skrev till Billing: »Hela mitt lif förefaller mig ju med ett slag aldeles förändrat!»⁶⁵

Victorias försynstro har av hennes biografer

betraktats som traditionellt luthersk. Heribert Jansson skriver till och med att hon var uppfostrad »i sträng gammalluthersk anda» och beskriver hennes fromhet som en »konservativ luthersk tro»,⁶⁶ något som förvånar när vi vet att hon var konfirmerad i en unierad kyrka. Hans avsikt var att markera distansen till den pietistiska fromheten i kretsarna kring drottning Sophia. Lennart Bernadotte beskrev hennes fromhet som grundad i arvet från hennes mor. I hans perspektiv var stommen till den känslomässiga delen av Victorias religiösa övertygelse »en djup förtrostan på Guds godhet och hans allvisa råd, en förtrogenhet med Guds kärleksfulla rättskaffenhet och hans aldrig sinande goda vilja». Gud var »källan, stödet, men också den outtröttliga bäraren av hennes bördor; hos honom endast förmådde hon befria sig från den pressande tyngden». Samtidigt rymde hennes religiösa system en »slavdrivarparagraf. Det var läran om undelråtenhetssynden.»⁶⁷ Lennart Bernadottes skildring är ögonvittnets, barnets, en inifrånskildring av en som tog avstånd från sin farmors tro.

Den vikt Victoria lade vid självdisciplin, känslomässig behärskning, tolerans och det gemensamma bästa inspirerades också av hennes filosofiska läsning, till exempel den stoiske kejsaren Markus Aurelius, vars *Själfbetraktelser* hon läste. Hennes exemplar av boken har många understrykningar.⁶⁸ Mitt intryck är att Victorias läsning av den lutherska traditionen var något selektiv. Hon var öppen också för andra inflytanden, men hon läste herrnhutarnas *Dagens Lösen*.⁶⁹ Hennes betoning av resignationen var alls inte passiv eller sentimental. På denna punkt utgjorde nog Kingsleys ord ett svar på hennes behov: »Never let us get into the common trick of calling unbelief Resignation; of asking, and then because we have not faith to believe, putting in a 'Thy will be done' at the end. Let us make God's will our will, and so say, 'Thy will be done.' There is a false as well as a true and holy resignation. When the sorrow is come or coming, or necessary apparently for others' good, let us say with our Master in the Agony, 'Not what we will, but what Thou wilt!' But up to that point, let us pray boldly.»⁷⁰

Drottningen var personligen engagerad i psalmvalet vid gudstjänsterna i Slottskapellet. Bredvid hennes förkärlek för de gamla lutherska psalmerna och psalmer för särskilda tillfällen, som »Lycka ske konungen», fäste hon sig också vid Sarah Adams's »Närmare, Gud till dig», som kom in i Nya Psalmer

1921. Andra psalmer som hon särskilt fäste sig vid var Julia von Hausmann's »Så tag nu mina händer» och Friedrich Raders »Vänta efter Herren».⁷¹ Det envisa ryktet att hon själv skulle ha översatt Raders psalm till Nya Psalmer 1921 är emellertid felaktigt.⁷² Dessa psalmer kan väl sagas ge uttryck åt en aktiv resignation.

MONARKISKA PRINCIPER OCH GENUSBEGRÄNSNINGAR I POLITIKEN

Drottning Victorias förståelse av monarkin vilade på den gudomliga kallelsen. Varje försök att begränsa kungens ansvar och makt tolkades följaktligen som uppror mot den av Gud givna ordningen. Kungen hade ansvar för hela folket att fullfölja sitt uppdrag som landsfader.⁷³ Victoria kombinerade sina från barndomen välbekanta gestalter: den vårdande fadern och den dominanta modern på ett sätt som underlätades av hennes makes mera förmedlande inställning. Medan drottningen kunde ingripa i politiken från en avgjort konservativ partiståndpunkt, bevarade kungen, fast lika konservativ, i enlighet med den svenska dynastiska traditionen sitt oberoende av alla partier. För honom borde personligt förtroende utgöra grunden för relationen mellan majestätet och hans statsministrar, med tillbörlig respekt för de parlamentariska förhållandena.⁷⁴

I sina brev till Gottfrid Billing förklarar Victoria sina politiska intressen och sitt handlande genom att hänvisa till försvaret av den monarkiska principen: »Min oro är icke så mycket för sjelfva ögonblicket utan för framtiden och för monarkiska principens upprätthållande här i landet.» För henne var storstrejken 1909 inte så mycket en strid mellan arbetsgivare och arbetare »utan just s.k. liberalismen emot de samhällsbevarande elementen».⁷⁵

Eftersom de monarkiska idéerna stod i centrum, förenades politisk och personlig etik för Victoria. Hennes kyrkliga uppfattning var högkyrklig i det utgående 1800-talets mening, med betoning av prästämber framför lekmanpredikan, av sakramenten i liturgin, och en stark tro på Guds ords kraft, utan fundamentalism eller sentimentalitet. Här sammanföll hennes uppfattningar med Gottfrid Billings. På söndagarna deltog hon i gudstjänsten i Slottskapellet eller på Drottningholm. På Tullgarn anordnade hon under 1890-talets somrar en kort gudstjänst i mat-

salen för hushåll och grannar. Under den egyptiska resan 1890–91, läste kungen regelbundet predikan för resällskapet om söndagarna. Hon höll hårt på traditionen att gå till nattvarden på Skärtorsdagen, och kommunicerade även utomlands, till exempel i Tyska kyrkan i Kairo.⁷⁶

Det var en självklar del av hennes uppfostran att betrakta även romerska katoliker i Baden och i Sverige som sina undersåtar. En katolsk biskop hade varit närvarande vid hennes dop, hon besökte flera gånger påven Leo XIII, och hon hade tidvis mycket nära kontakt med sin släkting, kardinal Hohenlohe.

I detta sammanhang påminns vi om frågan om kristendomens »monarkiska instrumentalisering». Kristna ideal användes ofta till försvar för monarkin, men det är svårt att avgöra om upphovet låg i den kristna läran och tron eller i strävandena efter en politisk position. De är så sammanflätade att man kan tala om en union mellan tronen och altaret, snarare än en allians. Det som ser ut som en instrumentalisering av kristendomen för personlig, politisk makt kan också förstås som en självklar följd av drottningens kristna tro.

I ett brev från Rom den 24 februari 1906 skrev Victoria att hon länge hade försökt göra andra uppmärksamma på »faran som låg uti att sköta denna olyckliga norska frågan som den gjorts; men hvad betydde min svaga röst! och man visste ju allt så oändligt mycket bättre. Och då jag har den uppfattningen, att kvinnor ej skola blanda sig i politiken, ansåg jag mig ej heller vara berättigad att säga mera än ett varningens ord.»⁷⁷ Man kan fråga sig hur Victoria egentligen såg på kvinnans politiska underlägsenhet, eftersom hon själv var mycket aktiv i sin korrespondens med konservativa politiker och ibland spelade en viktig roll i politiska förlopp.

1912 skrev hon från Anacapri att hon glädde sig över pansarbåtsinsamlingen: »Jag finner det emlellertid förfärligt hårdt att jag ej får visa mitt intensift varma intresse för företaget genom att sjelf bidra. Men det anses omöjligt, och jag rättar mig naturligtvis derefter.»⁷⁸

Drottningen fick agera bakom scenen, och hennes försök till politisk aktivism begränsades av hennes konservativa rådgivare och av den parlamentariska traditionen. Hennes aktivitet nådde en höjdpunkt strax före bondetåget, då mer än 30.000 bönder och sympatisörer samlades i Stockholm den 6 februari

1914 för att protestera mot den liberala regeringens nedskärningar av utgifterna för försvaret, och för att demonstrera sin sympati för kungen. Kungens tal hade skrivits av Sven Hedin och Carl Benedich, men flera medlemmar av kungafamiljen och deras rådgivare hade försökt moderera några av de skarpaste satserna.⁷⁹ Utan tvekan stred talet mot parlamentariska principer, men drottningen var obevklig: talet skulle hållas som det var skrivet. Socialdemokraterna uppfattade talet som att 1809 års regeringsform hade överflyglats av en »preussisk» ordning.⁸⁰

SLUTSATSER

Det inre livets biografi söker inte så mycket efter en logisk utveckling i en människas liv som efter hennes möjligheter att skapa och välja mellan olika vägar. Istället för att tala om identiteter, som ofta blir extremt svårdefinierade, följer jag historikern Henrik Rosengren i hans användning av olika kulturella identifikationer som tillsammans formar en persons identitet. Identifikationer är föränderliga och kan kombineras, men de är också kommunikativa, de kan uttryckas genom handling.⁸¹

Victorias kulturella identifikationer kan förstås som tre olika fält, fyllda med gränsöverskridande skärningspunkter. De är beroende av hennes fundamentala men oftast oformulerade identifikationer som kvinna och som en ömtålig och lidande människa. I det första fältet, medborgarskap, återfinns vi hennes identifikationer som tyska, som svenska, och som kristen. I det andra fältet, sociala funktioner, känner vi igen den lutherska hustavlans positioner: kronprinsessa eller drottning, åhörare, och husmoder. I det tredje fältet, inre modeller, möter vi både psaltarpsalmernas bedjande jag, den lidande Kristus, och de personer i Wagners operor, som uppvisar såväl resignation som passion i en omgivning som är antingen kristen mystik eller romantisk filosofi, och ibland en kombination av båda.

Genom att undersöka en manlig drottning med kvinnligt behag belyses skillnaden mellan manlighet och maskulinitet, eftersom manlighet i positiv mening är öppen även för kvinnor. I äldre andaktslitteratur hade den kristna människan som en ny, andlig skapelse genusprägel, men saknade genusbegränsningar. Fromma kvinnor och män betraktades som exempel för såväl män som kvinnor. Under 1800-talet föränd-

rades detta, och genuskategorierna blev könsbundna. Denna förändring hade i sin tur stor betydelse för det religiösa språket. Kristendomen blev både feminiserad och maskuliniserad.

Ett annat resultat är att genusstudier behöver undersöka såväl kvinnor som män, och att det är fullt möjligt att uppnå positiva resultat om manlighet och maskulinitet genom att undersöka kvinnor i historien.

Victoria har beskrivits som en manlig drottning med kvinnligt behag. Hennes tro kan också beskrivas som »manlig». I hennes personliga liv balanserades hennes starka plikt känsla av de intryck hon fick av Wagners passionerade och starka kvinnoroller som modeller för en manlig femininitet. Hon tog också intryck av Charles Kingsleys andaktsböcker och hans betoning av sann resignation. Som drottning såg hon sig i ljuset av den gammallutherska treståndsläran som rikets moder. Den vikt hon lade vid de monarkiska idéerna resulterade i att politisk och personlig etik förenades. Hennes position var på många sätt unik, något som snarast tydliggör liknande iakttagelser som kan göras även om andra kvinnor. En »manlig drottning» med »kvinnligt behag» var en av åtskilliga »manliga» kvinnor med »kvinnligt» behag.

Summary

A »MANLY» QUEEN WITH »FEMININE» CHARM. GENDER PERSPECTIVES

Existential biography does not so much search for a logical development in a person's life as for the opportunities to shape and choose between different paths. Instead of using identities, which are often ambiguous in the extreme, I follow the Swedish historian Henrik Rosengren in his use of different cultural identifications that together form an identity. Identifications are changeable and manifold, but they are also communicable.

Queen Victoria's cultural identifications may be understood as three different fields, replete with intersections. They are dependent on her fundamental yet unformulated identifications as a woman and as a frail and suffering person. In the first field, *citizenships*, we find her identifications as German, Swedish, and Christian. In the second field, *social functions*, we recognise the positions of the Lutheran *Haustafel*: Crown Princess or Queen, listener, and

matron. In the third field, *inner models*, we encounter both the praying self of the Psalms, the suffering Christ, and the women of Wagner's operas, all displaying both resignation and passion in a setting of either Christian mysticism or romantic philosophy, and sometimes in combination.

In studying »the manly Queen with feminine charm» the differentiation between manliness and masculinity is thrown into relief, for »manliness» in a positive sense has also been open to women. In older devotional literature, the Christian person as a new, spiritual creation is not devoid of gender characteristics, but certainly lacks gender limitations. Godly men and women were regarded as examples for women and men alike. In the nineteenth century this changed, and gender categories became sexed. This change had an enormous impact in turn on religious language. Religion was feminised and masculinised.

This concept permits of a greater understanding of the gender positions of both sexes than R. W. Connell's »hegemonic masculinity», by which women are reduced to passive positions. This article emphasises the need for gender studies to focus on both women and men, especially where positive results on manliness and masculinity can be obtained from the study of women in history.

Victoria has been described as a manly queen with feminine charm. Her faith may also with reason be described as manly. In her personal life, her strong sense of duty was balanced by the impression made by Wagner's passionate and forceful women characters as models of a manly femininity. She was clearly influenced by Charles Kingsley's devotional books and his emphasis on active »true resignation». As a queen, she regarded herself in the light of old Lutheran social teaching as the mother of the nation. The importance of monarchical ideas to Queen Victoria of Sweden meant that in her view political and personal ethics were as one. Her position was in many ways unique, which magnifies similar observations that could be made in other women as well. »A manly queen with feminine charm» was one of several manly women with feminine charm.

NOTER

- 1 Gottfrid Billing, *Levnadsminnen. Biskopstiden i Lund*. Lund 1975, 26.
- 2 Claes Ekenstam, »Män, manlighet och omanlighet i historien», Jørgen Lorentzen & Claes Ekenstam (red.), *Män i Norden, manlighet och modernitet 1840–1940*. Stockholm 2006, 46.
- 3 Eric Wennerholm, *Sven Hedin. En biografi*. Stockholm 1978, 168, Per-Anders Hellqvist, *Där citroner blommar. En bok om Axel Munthe, drottning Victoria, Capri och musiken*. Stockholm 1990, 82, Gustaf von Platen, *Bakom den gyllne fasaden. Gustaf V och Victoria. Ett äktenskap och en epok*. Stockholm 2002, 256, Herman Lindqvist, *Historien om alla Sveriges drottningar. Från myt och helgon till drottning i tiden*. Stockholm 2006, 480.
- 4 Billing 1975, 80.
- 5 von Platen 2002, 256.
- 6 Ivar Anderson, *Arvid Lindman och hans tid*. Stockholm 1956, 76.
- 7 Anderson 1956, 76.
- 8 Anderson 1956, 147.
- 9 Anderson 1956, 174.
- 10 Birgitta Odén, »Tröst för gamla. Kring Gottfrid Billings bönböcker», Anders Jarlert (red.), *Arkiv Fakultet Kyrka. Festskrift till Ingmar Brohed* (BHEL 48). Lund 2004, 228.
- 11 Leonhard Müller, »Über die Reform der Töchtererziehung. Eine Denkschrift der Großherzogin Luise von Baden», *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 153. Bd, 2005, 541.
- 12 Bernd Ottnd, »Politische Geschichte von 1850 bis 1918», *Badische Geschichte., Vom Großherzogtum bis zur Gegenwart*. Stuttgart 1979, 77.
- 13 Einar Billing, »Från biskop Gottfrid Billings Västeråstid», Hans Larsson..., *Gottfrid Billing. Minnesord*. Lund 1926, 48f.
- 14 Bengt Jangfeldt, *En osalig ande. Berättelsen om Axel Munthe*. Stockholm 2003, 195.
- 15 John Tosh, *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century Britain. Essays on gender, family and empire*. Harlow 2005, 34.
- 16 Norman Vance, *The sinews of the spirit. The ideal of Christian manliness in Victorian literature and religious thought*. Cambridge 1985, 8.
- 17 Charles Kingsley, *Village Sermons; and Town and Country Sermons*. London, 1884, citerad i J.M.I. Klaver, *The Apostle of the Flesh. A critical Life of Charles Kingsley*. Leiden 2006, 183.
- 18 Anders Jarlert (utg.), »Bäste biskop!». *Korrespondensen mellan drottning Victoria och biskop Gottfrid Billing 1900–1924*. Lund 2010, 12f.
- 19 Se Olaf Blaschke, »Fältmarskalk Jesus Kristus. Religiös remaskulinisering i Tyskland», Yvonne Maria Werner (red.), *Kristen manlighet. Ideal och verklighet 1830–1940*. Lund 2008, 36.
- 20 Laura Fasick, »Christian Manliness and Fatherhood in Charles Kingsley's Writings», *The Victorian Newsletter*. 104 (2003), 1–3.
- 21 Francis Knight, »'Male and female he created them', Men, women and the question of Gender», John Wolfe (ed.), *Religion in Victorian Britain, V. Culture and Empire*. Manchester 1997, 34. Det antogs allmänt att anglikanicitismen var en förgrund för homosexualitet (se David Hilliard, »Un-English and unmanly: Anglo-Catholicism and homosexuality», *Victorian Studies* 25 (1982), 181–210).
- 22 Tosh 2005, 92.
- 23 Vance 1985, 26.
- 24 Magnus Friedrich Roos, *Christliches Haus-Buch welches Morgen- und Abendandachten...* Stuttgart 1783, II, 504, Morgen-Andacht am 1. November.
- 25 Thomas Laqueur, *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard 1990.
- 26 Tosh 2005, 91.
- 27 Blaschke 2008, 44.
- 28 Knight 1997, 55.
- 29 Erik Sidenvall, *The Making of Manhood among Swedish Missionaries in China and Mongolia, c.1890–c.1914* (Studies in Christian Mission, 36). Leiden 2009.
- 30 Knight 1997, 55.
- 31 Andrew Bradstock et al., »Introduction», Andrew Bradstock... (eds.), *Masculinity and Spirituality in Victorian Culture*. Houndmills 2000, 2.
- 32 Den sympatiskt beskrivna kategorin »nursing fathers» i böcker som Leonore Davidoff & Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850*. London 1987, har mötts med stor förvåning bland icke-specialister.
- 33 LUB, A.G.L. Billings samling, Victoria t. Billing, 20/4 1902. Korrespondensen är publicerad i Anders Jarlert (utg.), »Bäste biskop!» *Korrespondensen mellan drottning Victoria och biskop Gottfrid Billing 1900–1924* (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet I Lund. Ny följd 10). Lund 2010.
- 34 LUB, Victoria t. Billing, 11/2 1902.
- 35 Lennart Bernadotte, »Käre prins, godnatt!». Stockholm 1977, 29.
- 36 Alice Trolle, *De voro ett lysande följe. Alice Trolle berättar sitt livs minnen*. Stockholm 1944, II, 104 ff.
- 37 *Jag vet att min förlössare lever. Tröstens ord för präfningsrika tider*. Stockholm 1901, *Paroles de foi pour les jours de l'épreuve*. Genève 1903.
- 38 Britt Dahlström, *Drottningarnas böcker. Samlingarna i Bernadottebiblioteket*. Stockholm 2006, 154.
- 39 Bernadotte 1977, 77 ff.
- 40 Charles Kingsley, *Charles Kingsley. His Letters and Memories of His Life*, ed. Fanny Kingsley. London 1890, 321–323.
- 41 Dahlström 2006, 138.
- 42 Heribert Jansson, *Drottning Victoria*. Stockholm 1963, 86 ff.
- 43 Carol Marie Engelhardt, »Victorian Masculinity and the Virgin Mary», Andrew Bradstock..., *Masculinity and Spirituality*, 45.
- 44 C. J. W.-L. Wee, »Christian manliness and national identity», Donald E. Hall (ed.), *Muscular Christianity. Embodying the Victorian Age*. Cambridge 1994, 86.
- 45 Charles Kingsley, *Out of the Deep. Words for the Sorrowful*. London, 1880, omtr. 1885, 101.
- 46 John Tauler, *History and Life of the Reverend Doctor John Tauler; with twenty-five of the Sermons*, trans. Susanna Winkworth. New York 1858.
- 47 Kingsley, *Charles Kingsley*, 160.
- 48 Brenda Colloms, *Charles Kingsley. The Lion of Eversley*. London, 1975, 50.
- 49 Kingsley, *Charles Kingsley*, 321 ff.
- 50 Kingsley, *Charles Kingsley*, 94 ff.
- 51 Kingsley avvisade särskilt »Puritan Eschatology», nämligen att varje människas öde är oåterkalligen bestämt i hennes dödsstund, Kingsley, *Charles Kingsley*, 322.
- 52 Kingsley, *Out of the Deep*, 132 ff, 142. Den svenska utgåvan översätter »hell» med »Hades», vilket kan tolkas som en spiritualisering.
- 53 Kingsley, *Out of the Deep*, 100.
- 54 Charles Kingsley, *Charles Kingsley. Ausgewählt und bearbeitet*, ed. G. Samtleben (Ewigkeitsfragen im Lichte großer Denker, 3; Hamburg, 1907); Anna Jacobson, *Charles Kingsleys Beziehungen zu Deutschland* (Anglistische Forschungen, 52; Heidelberg, 1917).
- 55 Kingsley, *Out of the Deep*, 11–13.
- 56 Charles Kingsley, *Madam How and Lady Why. Or First Lessons in Earth Lore for Children*. London, 1869, omtr. 1889, 8 ff.
- 57 Jansson 1963, 38 ff.
- 58 Kingsley, *Out of the Deep*, 15.
- 59 LUB, Victoria t. Billing, 27/4 1921 och 13/10 1918.
- 60 LUB, Victoria t. Billing 14/8 1919.
- 61 LUB, Victoria t. Billing 16/5 1923.
- 62 LUB, Victoria t. Billing 31/12 1924.

- 63 LUB, Victoria t. Billing 19/8 1904.
 64 LUB, Victoria t. Billing 14/5 1920.
 65 LUB, Victoria t. Billing 16/5 1923. Jarlert 2010, 25f.
 66 Jansson 1963, 65, 244.
 67 Bernadotte 1977, 50–53.
 68 Dahlström 2006, 136.
 69 Bernadotte 1977, 50.
 70 Kingsley, *Out of the Deep*, 11 ff.
 71 Åhfeldt, *Kung Gustaf sjuttiofem år. Minnen och tankar med anledning av högtidsdagen*. Stockholm 1933, 171 ff.; Margit Fjellman, *Victoria. Sveriges drottning*. Stockholm 1980, 211 ff.
 72 Jansson 1963, 248; Fjellman, 1980, 211, som följer bland andra *Minnesalbum. Drottning Victoria 1862–1930*. Malmö, 1930, [7]. Översättningen av psalmen gjordes av Anna Ölander och trycktes första gången 1896.
 73 Jansson 1963, 155.
 74 Olle Nyman, *Högern och kungamakten 1911–1914. Ur borggårdskrisens förhistoria*. Uppsala 1957, 267.
 75 LUB, Victoria t. Billing, 20/8 1909.
 76 Åhfeldt, *Kung Gustaf*, 70 ff.
 77 LUB, Victoria t. Billing 24/2 1906.
 78 LUB, Victoria t. Billing 24/2 1912.
 79 Nyman 1957, 242–257, 266 ff, 269.
 80 Erik Palmstierna, *Orostid. I. 1914–1916. Politiska dagboksanteckningar*. Stockholm 1952, 14 ff.
 81 Henrik Rosengren, »*Judarnas Wagner*». *Moses Pergament och den kulturella identifikationens dilemma omkring 1920–1950*. Lund 2007, 38, 43–45.

